

Rootsi võimude eestikeelsed juhised Gotlandile saabunud paadipõgenikele 1944. aasta sügisel

Hiljar Tammela*

Sel sügisel möödub 79 aastat Suurest põgenemisest, mille käigus pages Eestisse tungiva Punaarmee eest läände hinnanguliselt 70 000 – 80 000 inimest. Kahtlemata oli tegu ühe meie ajaloo suurima rändelainega, ja kui võtta arvesse, kui paljude inimeste saatust see otseselt mõjutas, siis võib öelda, et ka ühe lähimineviku olulisema sündmusega.

Viimasel kümnendil on Suure põgenemise teadvustamisel ära tehtud märkimisväärne töö, mis ületab oma saavutustelt kindlasti sel teemal tehtud ajaloolaseid uuringuid. Nime tagem siinkohal kasvõi traditsiooniliseks saanud mälestusüritusi juhtlause all „Minna ei taha, kuid jääda ei saa“ ning installatsiooni „Pisarate paat“. Ajalookirjutuse valdkonnas võib lisaks üksikutele uurimustele rõõmustada jätkuva elulugude buumi üle, nagu näiteks ajakirjanike Tiit Lääne ja Enn Halliku koostatud kuueosaline väliseesti biograafiakogumike sari „Meritsi maailma läinud eestlaste lood“.

Tegelikult pole memuaristika domineerimises Suurt põgenemist puudutavas kirjavaras midagi uut. Tulemuslikuks ajaloolaseks uurimistööks hädavajalikud arhiiviallikad olid poole sajandi vältel oma poliitilise tundlikkuse tõttu valdavalt uurijale ligipääsmatud, seda nii siinkui sealpool merd. Kui need 1990. aastate algupoolel uurijaile kättesaadavaks said, oli esimene pagulaspõlvkond juba kadumas ning koos nendega ka suuline pärimus ja aktiivsem huvi selle teema käsitlemise vastu. Hilisematele uurijatele on jäänud need materjalid kas geograafilises või huvialases tähenduses paljuski kaugeks. Olgu allpool avaldatud dokument tõestuseks, et meile kättesaadavas kauguses ja koguni eesti keeles on olemas veel omajagu seni kasutamata tähelepanu vääri vaid arhiiviallikaid.

Kõnealune dokument sisaldab esmaseid juhiseid 1944. aasta sügisel massiliselt Gotlandile jõudnud eesti põgenikele. Juhised on kirjutatud eesti keeles ja pealkirjastatud lihtsalt kui „Teadaanne“. Dokumenti säilitatakse Rootsi Riigiarhiivi süsteemi kuuluvas Visby arhiivis.¹

Gotlandile ehk eestipäraselt Ojamaale kuulus tähtis koht Eesti põgenike Rootsi jõudmise loos. Pindalalt Saaremaast veidi suurem Gotland koos lähedaste väikesaarte Gotska Sandö ja Fåröga kujutavad endast Eestile lähimat Rootsimaa osa, pealegi oli navigeerimine sinna mitmest teisest võimalikust marsruudist lihtsam. Nõnda võttis see piirkond Rootsi eelpostina vastu märkimisväärse osa Eesti põgenikest, umbes kuus ja pool tuhat inimest.

* Hiljar Tammela (1982), Eesti Mälu Instituut, teadur, hiljar.tammela@mnemosyne.ee.

¹ Riksarkivet i Visby. Landsfiskalens i Slite distrikt arkiv. Vol E I d/2. Inkomna handlingar till brev- och polisdiarierna rörande flyktingar och utlänningar. Lehed numereerimata. Täna abi eest kolme ajaloouurijat Rootsist: Mickael Lundgren juhtis mu tähelepanu kõnealusele dokumendile; Bert-Ola Söderlund ja Martin Jungermann on olnud heade näpunäidetega abiks Rootsi mäluasutustesse ladestunud teemakohase materjaliga tutvumisel.

Valdav osa neist saabus Fårösundi või Slite sadama kaudu Gotlandi idarannikule.²

Rootsi võimud, kes olid juba alates sõja algusest vastu võtnud hulga pagulasi naabermaadest, oskasid sedagi põgenike voolu ette näha, kuid mitte nii suures ulatuses. Selle tippajal septembris-oktoobris 1944 võis päevas ainuüksi Gotlandile saabuda kuni 15 põgenikepaati kokku mitmesaja inimesega. Lisaks töid põgenikke sinna mitukümmend suuremat laeva, millest igäihe pardale mahtus korraga paarsada inimest. Pole ime, et mitteametlikus kõnepruugis hakati toimunut nimetama koguni põgenike „invasiooniks“.

Hädast aitas välja hästi korraldatud tagalätöö. Teise maailmasõja aastad on läinud Rootsi ajalukku kui „valveloleku aeg“ (*beredskapstiden*), mil potentsiaalse agressori heidutuseks ja sõtta kaasatõmbamise vältimiseks toimusid muu hulgas pidevad sõjaväeõppused. Hästi toimiv Lottade (naiskodukaitse) organisatsioon sai nüüd aidata põgenike esmase majutuse ja toitlustuse korraldamisel. Unustamatu elamusena kordub mälestusest mälestusse rängast merereisist räsitud pagulastele sadamas lottade ulatatud võileib ja kruus kakaod.

Majutus korraldati saadaolevatesse ruumidesse, eeskätt koolivõimlatesse ja hooaja järel tühjana seisnud suvehotellidesse. Tippajal majutati põgenikke koguni suurtesse sõjaväetelkidesse. Toitu valmistati suurtes sõjaväekateldes ja üldiselt saadi kenasti hakkama. Tugevamini kiilus kinni bürokraatiamasin, mis ei saanud rakendada vabatahtlikke entusiaste. Näiteks jäid paljud põgenikele välismaalase passe vormistavatest ametnikest „ülepingutusest haigeks ning täielikult väljakurnatud masinakirjutajad nutsid öösiti väsimusest“.³

Põgenike vastuvõtmise tööd korraldas Gotlandi idarannikul Slite *landsfiskal* (politseiülem) Berthil Bonde, kelle organiseerimisvõime ja inimlik suhtumine on pärvinud palju kiidusõnu nii toona kui tagantjärele, seda nii rootslaste kui eestlaste seas.⁴ Ka tema enda kodus leidsid esmast ulalust mitmed äsja Rootsi saabunud paadipõgenikud. Bonde allkirja kannab ka siin avaldatud dokument, mille sisu on varem ilmunud memuaaride jm teatmematerjali valguses lühidalt kommenteeritud.

Kõnealust teadaannet vaadates hakkab kohe silma, et lisaks juhistele olmeliste esma- vajaduste (pesemine, toitlustus, majutus) rahuldamiseks kajastab see – ja veel kohe päris alguses – Rootsi riigiparaadi huvi põgenikel kaasas olnud relvade ja alkoholi vastu. Selline tähelepanu ei olnud kindlasti põhjendamatu. Põgenike seas oli palju Saksa või Soome armees sõdinud mehi, enamik neist otse rindelt tulnud, kellest osa jõudis Rootsigi, munder alles seljas ja püstolkuulipilduja üle öla. Üllatavalt paljudes mälestustes kirjeldavad ka tsiviiliskid, kuidas neil oli põgenemise segastes oludes enesekaitseks kaasas väike taskurelv; möödunud sõja-aastate jooksul ei olnud nende hankimine üleliia keeruline. Rootsi turvaliselt kohale jõudnuna poetati püstol pahandusi kartes mõnikord vaikselt üle paadiserva merre. Mitmetes mälestustes meenutatakse, kuidas Rootsi sõjaväes teeninud noormehed tundsid põgenike kaasaotatud relvade vastu suurt isiklikku huvi ja üritasid neid ära osta. Igal juhul jõudis piisaval hulgal sõjariistu Rootsi võimude käsutusse ka ametlikul teel: Gotlandil laagrivanema ja tõlgina töötanud Valter Soo (1910–1996) mälestuste järgi olnud läänivalitsuses üks ruum põgenikelt konfiskeeritud relvi „peaaegu põrandast laeni täis“.⁵

² Eesti põgenike jõudmisest Gotlandile ja sealsest vastuvõtust on viimaste kümnendite jooksul ilmunud Eestis kaks sisukat uurimust: R. Raag. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses. – K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru (toim). Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. 22. oktoobril 2004 Tartus toimunud rahvusvahelise teaduskonverentsi artiklite kogumik. Tartu, 2006, lk 71–121; M. Talts. Gotlandi lehtede eestikeelsed veerud 1944. aasta sügisest – täiendus eesti ajakirjanduse ajaloole ja rahvusbibliograafiale. – Tuna 2017, nr 2, lk 146–153.

³ C. G. Andræ. Rootsi ja Suur põgenemine Eestist 1943–1944. Tallinn: Olion, 2005, lk 136.

⁴ Huviline võib Berthil Bondet (1903–2000) põgusalt näha 1944. aasta sündmusi meenutamas Eesti dokumentaalfilmis „Saaremaa-Gotland. Sõsarsaared“ (režissöör J. Guteva-Sillart, 1999): <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/saaremaa-gotland-sosarsaared>

⁵ W. Soo. Gotland, suurim Balti põgenike läbikäigulaager 1944. aasta sügisel. Käsikiri Rootsi Eestlaste Liidu arhiivis Stockholmis.

Kõnealune „Teadaanne“ ei olnud ainus eestikeelne juhendmaterjal äsja Rootsi saabunud paadipõgenikele. Näiteks on Gotlandi arhiivis Slite politseiüleva fondis säilinud ka eestikeelne „Ruumi kodukord“, mis kehtestab puhtusepidamise jm reeglid põgenikelaagrina kasutatud ruumides. Juuresoleva foto on üles võtnud Gotlandi fotograaf David Holmert 1944. aasta sügisel Visbys Solhemi pansionaati (suvehotelli) rajatud põgenikelaagri meditsiinipunktis. Ruumi seinale kinnitatud stendil võib märgata mitut erinevat teatelehte, mis kannavad eestikeelset pealkirja „Teadaanne“. Foto Holmerts Fotoarkiv

Sarnane oli olukord kaasa võetud alkoholiga. Rootsis reguleeriti kange alkoholi tarvitamist tollal personaalsete alkoholikaartidega, kuhu kõik ostud sisse kanti. Ettenähtud limiidi täitumisel tuli uue perioodi algust oodata. Selline kord tekitas mõistagi huvi alkoholi vastu, mis saabus riiki väljaspool rangelt reglementeeritud süsteemi, ja seda nii riigil kui eraisikute seas. Eri mälestustest leiab meenutusi, kuidas vastuvõtvaid Rootsi ametiisikuid (lootsid, sadamakaptenid) kaasas olnud alkoholiga heldelt kostitati, nii et see mõnel puhul kostitatud koguni ajutise töövõime kaotuseni viis. Mõistagi oli see võimalik vaid saabumise ajal ja vahetult pärast seda, sest hiljem alkohol konfiskeeriti.

Kaasas olnud pakkide tollikontrollist on mälestustes juttu minimaalselt. Kas see toimus kohe pärast maabumist, kui inimesed olid haaratud muudest muljetest, või jäi üldises tohuvabohus üldse vahele, on raske öelda.

Meditsiiniline saabumisrutiin algas nn täisauna läbimisest. See kujutas endast kuumat

sauna, mille järel tuli lottade juhendamisel võida keha karvapiirkondi sabadilliaädika või muu ettenähtud täitõrjevahendiga. Samal ajal kuumutati täitõrjeks läbi ka põgenike seljariided ja kaasas olnud pagas. Mõnel juhul meenutatakse ka vereproovide andmist ja röntgenipildi tegemist.

„Invasiooni“ käigus saabunud põgenikemassi haldamiseks oli oluline inimesed registreerida. Politsei ülekuulamisel võeti inimesed ette tõesti perede kaupa, nagu dokument ette näeb. Sellest annavad tunnistust Rootsi arhiivides säilinud põgenike esmased ülekuulamisprotokollid, mis on koostatud ainult perepeade kohta. Lühikesse üheleheküljelistesse protokollide (kuna alus oli standardne, siis on seda nimetatud ka ankeediks) kanti lakooniliselt peamised isikuandmed (nimi, sünniaeg, elukutse, perekonnaseis, usutunnistus jne), samuti Rootsi saabumise asjaolud ja ülevaade poliitilisest meelsusest. Lühiaandmed abikaasa ja laste kohta (nimed ja sünniajad) kanti samale dokumendile. Ülekuulamisel kasutati tõlkidena inimesi põgenike endi seast, kujuures *lingua francaks* oli valdavalt saksa keel. Harvem on kasutatud eestirootslastest tõlkide abi. Protokoll ise vormistati muidugi rootsi keeles.

Tegelikult võib Rootsi arhiivimaterjalide seas eristada vähemalt kahte eri tüüpi ülekuulamisprotokolle: ühed on koostatud kiiresti pärast maabumist ja on hoiul regionaalsete politseiasutuste arhiivifondides, teisi, mis koostati mõni nädal hiljem ja mõnevõrra teistel alustel, säilitatakse keskasutuste (peamiselt Riikliku Välismaalaste Komisjoni⁶) fondides. Esmane juhuotsing isikute kaupa näitab tulemusi seinast seinale: mõne otsitud isiku kohta on olemas ainult varasem regionaalne protokoll, mõne kohta ainult hilisem keskasutuse oma, mõne kohta mõlemad ja leidub selliseidki (kes samas kindlasti Rootsi jõudsid), kelle kohta ei leidu kumbagi. Protokollides on üsna palju erinevaid kirja- jm vigu, mida võib näha elava tunnistusena eespool tsiteeritud Rootsi ametnike ekstreemsest ületöötamisest „invasiooni“ perioodil. Tegemist on väärtusliku materjaliga, mis võiks loodetavasti anda väga huvitavaid tulemusi, kuid selle läbitöötamine nõuab märkimisväärset tööd.

Põgenikele esmaseid juhiseid sisaldav teadaanne on ühe lehekülje pikkune masinakirjas dokument. Tekst on valminud Rootsi klaviatuuriga kirjutusmasinal, mistõttu puudub originaalis õ-täht – see on asendatud üldjuhul ö-ga, harvem o-ga – ning ka ü on mõnel puhul u-ga asendatud.

Teadaanne

Palun käesolev korraldus kõigile samas paadis saabunutele teadmiseks ja täitmiseks kõva häälega ette lugeda.

- 1) Kõik kaasas olevad relvad ja laskemoon anda siin vastasoleva rootsi politseiametniku valdusse.
- 2) Kõik kaasasolevad joomiseks määratud alkoholilised joogid anda rootsi tolliametniku valdusse.
- 3) Iga isik või perekond kogub maha laadides omad pakid ühte kohta ja avab need tolliametnikule kontrollimiseks. Samas antakse iga paki jaoks lipik, kuhu peale tuleb kirjutada pakiomaniku perekonna[-] ja eesnimi. See lipik tuleb kinnitada nõoriga paki külge, et vältida edaspidise transpordi juures paki kadumist ja vahetust.
- 4) Peale pakkide kontrollimist juhitakse mehed ja naised eraldi ruumi, kus teosta-

⁶ Rootsi keeles *Statens Utvärningskommission*, lühendatult SUK, pagulaste küsimustega tegeleval riigiasutusel.

takse isikute arstline kontroll. Olevate haiguste[,] palaviku, täide j.n.e. olemasolekust teatage kohe arstile, kes võtab tarvitusele vastavad tõrjeabinõud. Igasugune arstiabi ja rohud on tasuta Rootsi riigi poolt.

5) Sadama kaile on asetatud kasutamiseks pesukausid ja rätikud, millised pärast kasutamist endisse asukohta tagasi panna.

6) Pesulaua kohal kai ääres asub väljakäigukoht eraldi meestele-nais[tele.]

7) Eelmainitule järgneb vastavalt saabumise ajale kas söömine, magamine või politseiuline ülekuulamine.

8) Ülekuulamisele minnes minna koos perekondade viisi. Kaasa võtta kõik isikute kohta kaasasolevad dokumendid nagu: isikutunnistus, teenistustunnistus, haridustunnistus, perekonnatunnistus, kutsetunnistus j.n.e. Mõtelda järele, kas on Rootsis sugulasi ja kus, mis tööd soovitakse Rootsis teha ja kus kohal. Kõik andmed anda lühidalt, selgelt ja õigelt.

9) Kui on saabujate hulgas isikuid, kes valdavad rootsi, inglise või saksa keelt, siis neil palutakse kohe vasaku käevarre ümber valge rätik siduda, et teda oleks võimalik eemalt näha ja tõlgina kasutada.

10) Kõigi arusaamatuste ja küsimuste puhul palutakse pöörata politsei ametnikkude poole, kes annavad igasugust informatsiooni.

Käesolev korraldusleht anda peale läbilugemist tagasi.

Slite september 1944

[allkiri]

(Berthil Bonde)

Landsfiskal